

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	פרק א: לקראת הערכה פמיניסטית של הספרות הקבלית הגותה של לוס איריגרה כביקורת על תסביך אדיפוס לפי פרויד 10 ז'אק לקאן ותורת השפה של המקובלים 13 גוף האישה באספקלריה של לוס איריגרה 15
21	פרק ב: הגוף האלוהי הנשי להביט בתורה: הפנטזיה של הגוף 21 ז'ה השער לה' צדיקים יבאו בו': לדעת את השכינה 29 התעוררות הגוף המיני של האישה העליונה 45 'מטי ולא מטי': נשיקת השפתיים כהתעוררות האהבה הנשית 53 האנדרוגנוס הנקבי 68 החלפת המגדר: האם הפאלית כביקורת על הזכרות 92 אל שדי: התבוננות דרך יניקה ולא דרך ידיעה 123
141	פרק ג: אהבה רגשית ואהבה מינית נשיקה וזיווג: רעים לעומת דודים 141 אהבה רגשית בספרות חז"ל 152 אהבה רגשית בספרות הקבלית: הזדהות השכינה עם אשת המקובל 161
179	סוף דבר
181	נספח א: 'סוד רעות': סוד הלימוד וסוד הנישואים – חיבור קבלי בכתב יד
187	נספח ב: 'אסתר' והאפשרות שנשים למדו והעתיקו כתבי יד קבליים: לקראת הערכה חדשה של מקום האישה בתרבות הלמדנית של המקובלים
193	ביבליוגרפיה
217	מפתח

פתח דבר

ספר זה הוא ניסיון לפרש מסורות מספרות הקבלה המתייחסות לגוף האלוהי הנשי. ריכוזן של מסורות אלה במחקר מיוחד מסב את תשומת הלב לפן חשוב של תפיסת האלוהות בספרות הקבלית, והוא היותה בעלת בחינות זכריות ונקביות. אין בכוונתי לטעון כי דימויים אלה מייצגים את ספרות הקבלה כולה, או שמעמדם שווה למעמדם של הדימויים הזכריים. אולם יש בדברים כדי לתרום להערכה מחודשת של התופעות הספרותיות, ההגותיות והתרבותיות בעולם היהודי בעת העתיקה ובימי הביניים.

רוב המחקרים במדעי היהדות שנכתבו בשנים האחרונות בעזרת הכלים החדשים של הפמיניזם והמגדר מתמקדים במקומה של האישה בחברה, במנהג ובהלכה, ואינם הנים כלל בנושאים תאולוגיים. צורך השעה הוא, לדעתי, לפתוח את הספרות היהודית לקורא המודרני, המגלה רגישות למקומו של האחר במסורות יהודיות ואשר תוהה על מהותו ומעמדו של הצד הנקבי באלוהות. תרגום הערכים מן הספרות הקלסית, אשר זכו לפרשנות חדשה, לא ימצה את מלוא השפעתו ותרומתו לתרבות ולחברה היהודית כל עוד מצטיירת האלוהות כזכרית בלבד.

הספר פותח בסקירה של ספרות המחקר בשנים האחרונות ושל הגישות השונות בפרשנות הספרות היהודית בכלל, והקבלית בפרט, אל נושא המגדר. ניתוח משנתו של אליוט וולפסון בנושא זה לאור ביקורתה של לויס אירינג'ה, מן התאורטיקנים המובילים של הפסיכואנליטיקה הפמיניסטית, הוא מהלך חיוני לתיאור ההנחות הפאלוצנטריות ולהבנת הסימבוליקה הקבלית. בהמשך מפרט החיבור את המהלך הארוך של המפגש בין הפסיכולוגיה לבין הספרות הדתית, בעיקר סביב תסביך אדיפוס, ובוחר את האפשרות ליישם את הכלים התאורטיים הללו כדי להבין את יחסי הגומלין בין הנביא או המקובל לבין האלוהות בספרות היהודית והקבלית. הספר מבוסס אפוא על שימוש בכלים פרוידיאניים, או ליתר דיוק על התאוריות של תלמידיו ותלמידי תלמידיו ומבקריו, בעיקר ז'אק לקאן ולוס איריגרה.

רוב הספר מוקדש לניתוח מפורט של מיתוסים קבליים, שנבנו על סמך מסורות מקראיות וחז"ליות, החל מזיהויה של התורה עם ה'חכמה', שנמשלת כבר בספר משלי לאישה, ועד לספרות החסידית, שבה התפילה מכוונת לספירת השכינה, אשת החסיד בעליונים. דימויים אלה מציגים לפני הקורא תמונה

חלופית לתיאור האנתרופומורפי-הגברי של האלוהות, העולה מתוך חיבורים קבליים רבים וממחקרם. בתמונה המוצגת כאן האלוהות היא גם אם לעולם, המיניקה את המקובל ואת עם ישראל ומספקת מזון רוחני וגשמי לנמצאים בעולם של מטה.

עוד נחקרת בספר המשמעות של האהבה בין העליונים לבין התחתונים ושל מודל האהבה הרגשית בין בני הזוג הנשוי. דיון זה פותח בביקורת על גישה רווחת במחקר, שעל פיה אין אהבה רגשית (סנטימנטלית) בספרות חז"ל, ולכן יש להבין כל אמירה של 'אהבה' כביטוי לחשק הגופני והסקסואלי של הזכר בלבד. בהצגתן של מסורות חשובות אני מבקש להראות שספרות חז"ל מבוססת על הרעיון של אהבה רגשית בין אלוהים לאדם, וגם בין איש לאישה. המקובלים הבינו את המסורות הללו ברוח זו ובנו את תורתם על הצורך באהבה רגשית. הספר נחתם בדיון בשאיפתם של מקובלים אחדים לכלול את נשותיהם בלימוד תורת הסוד.

ספר זה נכתב בשנת תשס"ב. עד סוף שנת תשס"ג עדכנתי את הערות השוליים, בציון מחקרים חדשים, אך לא דנתי מחדש בסוגיות שנדונו במחקרים אלה. בשנת תשס"ד התפרסמו שני מחקרים חשובים, שאצטרך להתייחס אליהם בהקשר אחר. הראשון הוא עבודת הדוקטור של דבורה גמליאלי, 'הטבע הנשי בקבלת האר"י: קריאה פילוסופית ופסיכולוגית של טקסטים קבליים', האוניברסיטה העברית בירושלים. פרק ממנו הופיע בכתב העת 'קבלה' (כרך יב, תשס"ד, עמ' 233-320) תחת השם 'השליבים בהתהוות הבריאה בקבלת האר"י: קריאה פילוסופית ופסיכולוגית'; המחקר השני הוא ספרו של שרל מופסיק ז"ל, אשר הקדיש את חייו לחקר הזוהר ולתולדות המיניות בספרות חז"ל ובקבלה. ספרו האחרון, שיצא לאור לאחר מותו בטרם עת, הוא אוסף של מחקרים חדשים וישנים בנושא המין והמגדר בקבלה: *Le sexe des âmes: Aléas de la différence sexuelle dans la Cabale*, Paris: Éditions de l'éclat. הראשון של ספר זה, 'La femme masculine', דן בנושאים הקרובים לחיבור זה, ולצערי לא זכיתי לדבר עמו על אודות הנושא בעודו בחיים ולא להתייחס למסקנותיו בספרי זה.

הספר יוצא בסיוע הקתדרה ע"ש ד"ר יהושע מזור-קונין לוננפלד, הקתדרה לחקר הקבלה ע"ש הרב ד"ר א' שפרן והקתדרה לפילוסופיה יהודית ואתיקה ע"ש אלטר וחיה שנייוויס, כולם באוניברסיטת בראילן. ברצוני להודות להוצאת מאגנס ולדן בנוביץ העומד בראשה על שליווה את הספר עד להדפסתו. תודתי העמוקה ליורם ורטה, שערך ברגישות את הספר ומנע ממני שגיאות רבות, ולירון דוד ולטלי אמיר, שליטשו את הנוסח הלשוני הסופי של הספר. תודה מיוחדת לסטיבן ולדמן על הרישום שיצר במיוחד עבור ספר זה.

סוף דבר

הצגתי מסורות קבליות העוסקות בדימוי הנשי והגופני של האלוהות בספרות הקבלה מתוך תקווה לתקן את הנטייה של הביקורת הפמיניסטית במדעי היהדות להוציא את הדיון באלוהות מן העיסוק בענייני נשים. ההנחה המרכזית בדיוני היא שהספרות המקראית, ספרות חז"ל וספרות הקבלה עוסקות בחיים הרגשיים של האלוהות לא פחות מבחייהם הרגשיים של בני האדם. ספרות הקבלה מבליטה את ההקבלה בין העולם העליון והעולם התחתון, שבאה לידי ביטוי מיוחד ומובלט בתיאור הזיווג בין הזכר והנקבה. ספרות זו, כמו הספרויות היהודיות האחרות, הבינה את מצוות פרו ורבו כמטרתם העליונה של החיים. אם 'תולדות האדם' הם ההמשך הישיר של בריאת האדם על ידי האל, הרי הם גם ההמשך של הפעילות האלוהית, המתוארת כ'אלה תולדות השמים והארץ'; ועל כן האדם מייצג את האלוהות בכל מעשיו. כאשר נוסף את הסובייקטיביות של האישה כשותפה לבריאה זו, הרי היא משקפת את השתתפות השכינה בבריאה העליונה.

המקובלים פירשו את קיום המצוות כפעולה תאורגית המזינה את העולם בשפע רוחני. בכך הם העבירו למושגים תאוסופיים את הביטוי החז"לי 'הוספת כח לגבורה'.¹ ברוב החיבורים הקבליים המקובל מוסיף כוח לגבורה כחיזוק הספירה הזכרית, לפי הדימוי הפאלי של קישוי איבר המין הזכרי, כדי שתתייחד עם השכינה. כך מקבלת השכינה כוח מהזכר בתחתונים דרך הזכר בעליונים, ולא יבחסים בלתי אמצעיים עם המקובלים. אולם במסורות אחרות בספרות זו – למשל אצל ר' מנחם ריקנאטי ור' משה קורדובירו – המקובל מוסיף כוח ישירות לשכינה.² נשאלת השאלה: מהו הכוח המיוחד של השכינה ומה משמעותו? אחת ההצעות היא שהפעולה בתחתונים, תפילה או מצווה, מעוררת

1 ראו איכה רבה א, לג; פסיקתא דרב כהנא א, לג ועוד. וראו עוד רוזנברג, 'מיתוס המיתוסים'; ליבס, 'מיתוס ואורתודוקסיה'; אביב, 'היסטוריה צורך גבוה'; זק, בשערי הקבלה, עמ' 198-203; גארב, 'הכח בכונה בקבלה', עמ' 254-259.

2 ראו אבן גבאי, ספר עבודת הקודש, ח"ב, פרק ב (א, עמ' עג): 'הרי בארו ע"ה כי על ידי המים והוא השפע הטהור והזך הקב"ה מרבה כחותיו והמים ההם באים מראשית חכמה ואמרו שפורח על ידי ישראל כשהם צדיקים וטובים כי הם מוסיפים ומאמצים כח הגבורה ואז שכינה שרויה בנייהם על ידי מעשיהם ואז שרויה בחיקו של הקב"ה, וזה הוראה על הייחוד, כי כשהיא שורה למטה שורה גם כן למעלה, ואינה שורה למעלה כי אם כשהיא שורה למטה, נמצא אם כן שהשכינה בתחתונים צורך גבוה, והכל תלוי בסוד העבודות והמעשים טובים כי הם המשכינים שכינה למטה וקובעים אותה במקומה שהוא בית המקדש ואז השם הגדול מתיחד בכבודו והוא מה שרצינו להוכיחו בזה הפרק.'

את השכינה ויוצרת את המים הנוקבין, והם הם כוחה המעורר את בן זוגה להתייחד עמה. אם אכן יש לשכינה כוח משלה, דימוי זה אינו סותר בהכרח את תיאור הייחוד שמתרחש לאחר מכן, כשהזכר העליון מעביר אליה זרע המכונה גם אור, שפע וכוח. התמונה כולה במסורות בודדות אלה מעבירה את הדגש מהבלעדיות של החלפת הכוח בין זכרים למסירת כוח – כוח ההתעוררות – לנקבה. מסורות אלה מבקרות את הפרשנות הפאלית של המקובלים לאמירה 'להוסיף כח לגבורה', כדי להעריך את מקומה של הנקבה בעליונים ובמערכת היחסים עם המקובל.

ראינו כי ספרות הקבלה הכירה לא רק במקומה של האישה בזיווג, אלא אף ביזמתה, ברגשותיה ובהנאתה הגופנית. שאלה חשובה היא אם הספרות היהודית, החל מהמקרא, ראתה בביאה של האישה את שיא הנאתה. כבר בתורה אנו קוראים על האישה המזרעת קודם לזכר, אפילו אם הדברים מוצגים כדאגה להולדת בנים זכרים. האם הזרעת זרע מצדה הוא ביטוי להנאתה? אין ספק שספרות חז"ל הכירה בסיפוקה של האישה במונחים גופניים, והטילה אחריות זו על הזכר. החידוש של המקובלים הוא ההכרה בחשיבותה של ההתעוררות הנקבית כתנאי לכל מעשה של ייחוד בעולם העליון. אמנם אפשר לטעון שהמחברים דאגו ראשית כול לפחדיהם כגברים, אולם העיקרון הקבלי האומר כי 'אין טפה יורדת מלמעלה שאין טפיים עולין נגדה'³ מייצג לדעתי את האתוס הקבלי אשר מבקר ומתקן את הנאמר בספרות קדומה יותר. המקובל משרת את השכינה ודואג לצרכיה ולשמחתה. אם נניח כי הפרשנות הקבלית, כביקורת על מסורות חז"ל, מבינה את ההתעסקות בתורה ואת שמחת המצווה במשמעות ארוטית כעינוג השכינה כדי ליצור אצלה את המים הנוקבין – ניתן לומר כי הדגש הועבר מהזכר אל הנקבה בייחוד העליון, ואולי גם כמודל ליחסי הגומלין בעולם התחתון.

3 ראו למשל רעיא מהימנא, זוהר, ח"ג, דף רמז ע"ב = קרמונה, דף קטו (עמ' תנח). וראו ש"ץ אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, נספח: 'פירושו שך הבעש"ט לתהלים קז (מיתוס וריתוס של ירידה לשאול)', עמ' 203: "[וישב שם] רעבים [ויכוננו עיר מושב] כו' (תהלים קז לו) – פי' כבאן סוד גדול והוא למה ברא הקב"ה דבר מאכל ומשקה להיות האדם תאב להם משום שהיו בה נ"ק שהם מתלבשים בסוד דצח"מ ויש להם חשק להתדבק בקדושה והם מעוררים בסוד מ"נ בסוד אין טפה יורדת מלמעלה שאין טפיים עולין נגדה'. הנספח הודפס לראשונה בתרביץ מב (תשל"ג), עמ' 154-184.